История медицины

В.Я. Данилевський

Учений безмежних уподобань

Небагатьом відомо, що прототипом головного героя повісті М.О. Булгакова «Собаче серце» професора Ф.Ф. Преображенського був наш співвітчизник – харків'янин Василь Якович Данилевський.

Його батько, годинниковий майстер, самотужки набув різнобічних знань, тому будь-що прагнув дати своїм трьом синам вищу освіту, й усі вони згодом стали відомими вченими. Після успішного закінчення гімназії Василь Данилевський вирішив наслідувати приклад старшого брата Олександра, професора медичної хімії та фізики Казанського університету, тобто опанувати професію лікаря.

Але за тогочасними правилами вищої школи особи віком до 20 років не могли навчатися на медичному факультеті. Тож спочатку юнак як вільний слухач відвідує лекції на фізико-математичному факультеті Казанського університету. Точні науки настільки захопили молодого В. Данилевського, що в подальшому, вже навчаючись на медичному, він інколи відвідував лекції на фізматі.

Розпочавши навчання в м. Казані, закінчував його студент у рідному Харкові, куди переїхав за сімейними обставинами. Ще в студентські роки В.Я. Данилевський розпочинає наукову діяльність у галузі біохімії, а згодом і фізіології. Працюючи в лабораторіях професорів Ф.В. Тихоновича, І.П. Щолкова та В.Ф. Грубе, він вивчає фізіологію людини. За першу наукову працю «О разложении азотистых веществ при мускульной деятельности» йому була присуджена золота медаль. За результатами власних досліджень молодий науковець дійшов висновку, що провідну роль у динаміці м'язових скорочень відіграє обмін білкових речовин.

З цього часу питання про фізіологію м'язової діяльності надовго залишаться у колі наукових інтересів В.Я. Данилевського. У своїй дисертаційній роботі «Дослідження з фізіології головного мозку», виконаній у лабораторії професора І.П. Щолкова, В.Я. Данилевський уперше в Російській імперій описав досліди з реєстрації біоелектричних явищ у головному мозку, виявивши в корі великих півкуль особливі центри, безпосередньо причетні до регуляції діяльності внутрішніх органів. Роботи ученого з фізіології головного мозку мали неабияке значення для розвитку науки. Він довів, що електрична активність мозку пов'язана з його функціональною діяльністю і є станом збудження.

Творець еволюційного напряму у фізіології та патології, В.Я. Данилевський усю свою творчу енергію спрямував на служіння «одній з основних наук медичного курсу – фізіології». Коло його інтересів було надзвичайно широким. Насамперед, це блискучі фізіологічні дослідження – перші в Росії досліди з реєстрації біоелектричних явищ у головному мозку собаки. В.Я. Данилевського вважають основоположником порівняльної паразитології в Україні, оскільки, працюючи на кафедрі фізіології Харківського ветеринарного інституту, він суттєво збагатив паразитологію знаннями про одноклітинних, що паразитують у крові й інших тканинах тварин. Зосередившись на розв'язанні проблем лікування малярії, дослідник сприяв створенню порівняльного й експериментального напрямів у вивченні цієї хвороби.

В.Я. Данилевський не один рік працював у найкращих фізіологічних лабораторіях Австрії, Німеччини, Франції, Швейцарії. Зокрема, в лабораторії А. Фіка він вивчає фізіологію скорочення м'язів та їх енергетичних субстратів; у Ф. Кольрауша та К. Людвіга знайомиться із сучасними фізичними методами для застосування їх у фізіології; у Ф.К. Штомана і Ж. Гауле опановує калориметрію згорання органічних сполук та новітні методики гістологічних досліджень; у І. Криза заглиблюється в тонкощі фізіології зору, а в Ж. д'Арсанваля переймає досвід застосування електричного поля з метою реабілітації функцій життєво важливих органів людини.

Коли мрії і плани збігаються

Після повернення з-за кордону на природничому відділенні фізико-математичного факультету Харківського університету В.Я. Данилевський організовує лабораторію порівняльної фізіології. Як викладач він працює на посаді екстраординарного професора – веде курс фізіології й гістології, а також викладає гістологію на кафедрі фізіології Харківського ветеринарного інституту. Проте в цьому сумісництві вчений убачав перешкоду для здійснення намічених ним планів, вважаючи, що не зможе забезпечувати на достатньому рівні викладання студентам-природникам університетського курсу порівняльної фізіології, який, за його переконанням, суттєво відрізнявся від курсу для майбутніх ветеринарів. Тому В.Я. Данилевський зосередив свої зусилля на посаді завідувача кафедри нормальної фізіології медичного факультету Харківського університетуу.

Упродовж не одного року точилася неоголошена «війна» міністра освіти Російської імперії Л.А. Кассо з вільнодумним професором В.Я. Данилевським, інколи останньому навіть не дозволяли читати лекції в університеті. І лише 1914 року, після смерті міністра-консерватора, зникли перепони, що стояли на заваді творчим можливостям дослідника. Давня мрія перетворити медичний факультет в окремий інститут спочатку втілилася в Харківському жіночому медичному інституті, ініціатором і головою оргкомітету з фундації якого був саме В.Я. Данилевський. Мине декілька років, і цей заклад, об'єднавшись із медичним факультетом університету, перетвориться на славнозвісний Харківський медичний інститут.

Теорія – клініка – виробництво

Зусиллями Василя Яковича невелика лабораторія Санітарно-бактеріологічного інституту Харківського медичного товариства, в якій він працював над проблемою виготовлення органопрепаратів, була реорганізована в Український органотерапевтичний інститут. Час підказував: виробництво органопрепаратів потребує серйозних експериментальних розробок. В.Я. Данилевським у той період було розроблено новий, захищений патентом спосіб виготовлення придатних до тривалого зберігання спиртово-водних витяжок із залоз внутрішньої секреції, що надавало можливість широко виготовляти лікарські засоби для потреб практичної охорони здоров'я. Впровадивши цей метод, інститут налагодив виробництво таких органопрепаратів, як спермоль, церебрин, оварин, простатин та ін. Під безпосереднім керівництвом академіка В.Я. Данилевського вперше був синтезований вітчизняний інсулін, а за декілька років інститут виробляв цілу низку органопрепаратів та гормональних лікарських засобів – адреналін, дийодтирозин, метилтестостерон, тиреоїдин, фолікулін та ін. Деякі з них фармацевтична промисловість випускає дотепер.

Без створення стаціонару, де були б закладені основи діагностики та лікування ендокринних захворювань, очікувати на позитивний результат було марно. Ендокринологічна клініка при інституті стала першим подібним закладом на теренах СРСР і третім у світі (після мм. Берліна і Праги). Ідея В.Я. Данилевського про єдність теорії, клініки та виробництва набувала реального втілення – народжувалася дослідна й виробнича бази для створення ендокринологічної промисловості в СРСР. До останніх днів життя пропрацював Василь Якович в інституті, який зараз носить його ім'я. З ініціативи В.Я. Данилевського також з'явився у м. Харкові Український інститут праці.

Спочатку було слово

Автор капітальних підручників з фізіології та багатьох науково-популярних статей і брошур, близько 220 наукових праць, присвячених фізіології нервової системи, В.Я. Данилевський величезне значення надавав підготовці навчальних посібників для студентів. Як згадували колишні учні, лекції Василя Яковича завжди були цікаві та змістовні.

Неможливо залишити поза увагою й багатогранну громадську діяльність В.Я. Данилевського. Він брав активну участь у створенні Харківської громадської бібліотеки (нині бібліотека ім. В. Г. Короленка) та організації там «дешевого відділу» для потреб найбіднішого населення. Створення безкоштовних бібліотек на робочих околицях м. Харкова та сільських бібліотек у Харківській губернії – також ініціатива Василя Яковича. Ініціатор, організатор і редактор видання Народної енциклопедії наукових і прикладних знань у 14 томах, він разом із братом, біохіміком, академіком А.Я. Данилевським здійснив першу в Росії спробу видання фізіологічного журналу «Фізіологічний збірник» (2 томи вийшли в 1888 і 1891 рр.).

Багатогранною була й літературна діяльність В.Я. Данилевського (книги «Праця і життя», «Праця і відпочинок», «Життя і сонце», «Лікар і його покликання» та ін.). Протягом багатьох років він був редактором часописів «Врачебное дело» та «Вестник медицины».

Прагнучи до пізнання психіки людини

Не можна оминути й такий об'єкт наукового уподобання В.Я. Данилевського, як гіпноз. Одним із перших він почав вивчати фізіологічні аспекти гіпнозу в людини і тварин. Ще в студентські роки його захопила проблема природи гіпнозу. Вченого цікавили, в першу чергу, не стільки гіпноз, скільки закони діяльності вищих відділів мозку, що дозволили б визначити, до яких процесів – біологічних чи психологічних – слід віднести це явище. На IV з'їзді Товариства російських лікарів у 1891 р. В.Я. Данилевський висловив думку про спорідненість гіпнозу у тварин і людини. Доповідь так і називалася «Єдність гіпнотизму в людини і тварин». Виступ ученого був спрямований не тільки проти містицизму, що яскраво спалахнув у ті роки в Росії, а в основному мав на меті спростувати несподівану заяву французького професора Бернгейма, що «гіпнозу немає».

Лауреат премій Петербурзької і Паризької академій наук, Петербурзької військово-медичної академії та Варшавського університету, заслужений діяч науки, академік АН УРСР, член Німецької академії наук, Морфологічного і Фізіологічного товариств при Віденському університеті, Товариства тропічної медицини у м. Лондоні, почесний член Товариства патологів при інституті Пастера у м. Парижі, просто Вчений, Василь Якович Данилевський залишається взірцем моральності, професійності, щирого служіння людям на обраній життєвій стезі.

Підготував ***Лук'ян Маринжа***